

Ядранський Д. Н.

*доктор економічних наук, доцент,
професор кафедри економіки праці та управління персоналом
Уральського державного економічного університету*

Jadranski D. N.

*Doctor of economic Sciences, Associate Professor,
Professor, Department of labour economy and personnel management
of the Ural state economic University*

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПАТЕРНАЛІЗМУ В ДЕРЖАВАХ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ

TRANSFORMATION OF PATERNALISM IN POST-SOVIET STATES

Анотація. У статті розглянуто питання трансформації патерналізму в сучасних суспільствах, передусім у пострадянських державах. Основні методи дослідження: дедукція, логічний аналіз, теоретичне моделювання. Відзначено, що прояви патерналізму в пострадянських державах істотно змінилися, незважаючи на те що громадяни цих держав продовжують очікувати патерналістської турботи держави. Радянський принцип «лояльності патерналізму» трансформувався в принцип «очікування лояльності».

Ключові слова: патерналізм, допомога, легітимність, лояльність, ресурси.

Постановка проблеми. Дискусія про патерналізм як явище політичного управління, розпочата за часів Дж. Локка, не втратила актуальності. Більше того, складні соціальні процеси постійно загострюють питання патерналізму як на рівні практичного застосування, так і на рівні практичної діяльності. Слід зазначити, що особливу актуальність ця дискусія набуває серед держав пострадянського простору, які будують власну модель суспільно-економічного розвитку. Притому, що кожна держава, відповідно до власного уявлення про національні інтереси, вибирає ту чи іншу модель розвитку патерналістських відносин, загальною тенденцією є скорочення рівня патерналізму по відношенню до радянських часів. При цьому відбудовування національної моделі відбувається в рамках одного покоління, що не може не викликати гострі соціальні суперечки.

Актуальність вирішення зазначеної проблеми пояснюється тим, що патерналістські очікування населення часто використовуються як привід для дестабілізації суспільства (або окремих соціальних процесів). При цьому реалії економічних трансформацій у більшості держав мінімізують об'єктивні передумови для поширення цього явища і практично змушують держави відмовлятися від патерналізму. Патерналізм виступав свого часу як система соціальної легітимації державного впливу на населення, отже, скорочення (усунення) державного патерналізму ставить питання щодо пошуку іншого фактору соціальної легітимації. Проголошений більшістю країн чинник захисту національної безпеки для більшості населення не є достатньо легітимуючим державну владу, адже не пов'язаний безпосередньо з економічними інтересами більшості населення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ми у цілому погоджуємося з ідеєю російського автора С. Кара-Мурзи, який уважав принциповим відзначити, що «...без державного патерналізму не може існувати жодне суспільство. Держава і виникла як система, зобов'язана наділяти всіх підданих або громадян деякими благами на вирівнюючій основі. Державний патерналізм – це й є основа соціальної держави...» [1]. Таким чином, можна припустити, що очі-

кування (потреби) населення в прояві державного патерналізму є цілком природними. Однак обмежені ресурси лібералізованої економіки у більшості випадків не в змозі забезпечити ефективний рівень державного патерналізму. Отже, на прояви державного патерналізму може розраховувати або обмежена кількість населення, або патерналістська турбота буде більшою мірою декларативною. Як зазначає французький соціолог Поль Ансар, взаємини у патерналізмі мають будуватися на певній мотиваційній моделі [2]. У зазначеній моделі розглядаються актори та агенти, де актор діє в межах власних інтересів, а агент – у рамках зовнішніх чинників. Досить слушно думку, щодо того, що в основі патерналізму виступає соціальна нерівність, висловлює М. Геташвілі [3]. Зменшення такої нерівності часто декларується як завдання державного регулювання економіки. Оскільки патерналізм виконує суспільно схожі завдання, аналіз цієї сфери в межах економічного дискурсу є цілком справедливим.

Досить цікаві дослідження були запропоновані Р. Капелюшниковим, який дослідив патерналізм у поведінковій економіці [4]. Досить цікавою є думка, що в умовах такої економіки з'являється новий патерналізм. На думку авторів, головна ідея сучасного патерналізму – скоротити кількість поведінкових помилок населення (громадян). Але, розглядаючи дане явище через економіку, автори вважають, що його мета полягає не в тому, щоб звести до мінімуму споживання благ, які дають негайне задоволення, але можуть призвести до суттєвих негативних наслідків в подальшому, а в тому, щоб скоротити споживання до оптимального рівня [4, с. 57].

Мета статті полягає в обґрунтуванні принципів трансформації патерналізму та логіки вибудовування відносин між людиною та державою на пострадянському просторі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як це не видається дивним, але значна кількість практичних напрацювань саме відповідно до концепції Р. Капелюшнікова реалізується у Білорусі [5]. Не наполягаючи на типі економіки Білорусі, автори R. Hervouet та A. Курило перелічують низку заходів, які наводять досить змістовний аналіз

управлінських практик, спрямованих на патерналізм саме такого типу. У прикладах авторів відбувається єднання релігійних, професійних та бюрократичних інститутів, зокрема для зниження рівня алкоголізму у сільській місцевості, збільшення рівня культури селян тощо.

Найбільш відомою моделлю патерналізму на теренах пострадянських країн є соціалістичний патерналізм, який визначав потреби населення (наприклад, житло, дозволя) та забезпечує їх задоволення, однак намагається через це змінювати поведінку населення, якщо вона не співпадає з очікуваннями держави: тверезість, кропітка праця, покірність, вірність режиму. Однак самі ж дослідники у своїй статті приводять і критику цієї моделі за декількома важливими, на нашу думку, елементами: по-перше, соціальні переваги є доволі тендітними; по-друге рівень офіційного безробіття не відповідає реальному стану справ; по-третє, досить велика кількість медичних послуг є платними; по-четверте, є низка питань, щодо ефективності самої білоруської економіки (згідно з наведеними даними, від 20% до 30% підприємств Білорусі є збитковими [6, с. 293]).

Російські дослідники патерналізму здебільшого розглядають його на рівні політичного дискурсу. Власне економічних досліджень нами не було знайдено. Однак навіть на теоретичному рівні результати окремих авторів заслуговують на увагу. Так, А. Лубський і Р. Лубський пов'язують патерналістичні орієнтації та цивілізаційний архетип. Зокрема, на думку дослідників, характерною рисою російського цивілізаційного архетипу є культ державної влади, яка ототожнюється з великою сім'єю, де якій відносини дітей («керованих») і батьків («керуючих») означає «гарний», «батьківське» і справедливе правління доброго «господаря-батька». [7]. Інший автор відзначає, що останнім часом Російська Федерація прагне стати державою-«патроном» по відношенню до своїх громадян шляхом створення формальних норм трудової та правовій сфері (рівність усіх суб'єктів цих процесів). Але до реального відтворення цих норм у життєдіяльності російського суспільства ще дуже далеко, оскільки нові цінності рівності соціально-трудових відносин, реалізації громадянських прав і свобод, соціальної справедливості ще не «вклалися» у світогляді більшості населення (передусім жителів провінцій), які застосовують перевірені часом патерналістські («утриманські») практики [8]. Але найбільш поширеним сучасним механізмом реалізації патерналізму, на нашу думку, так само як і на думку О. Захарової, є модель, в якій держава виступає в ролі патрона, опікуна, що захищає громадянина. Відтак, для блага опікуваного на нього можуть бути покладені певні обмеження в правах. При цьому думка громадянина не враховується, оскільки він розглядається державою як суб'єкт, нездатний захистити себе та самостійно визначити, що благо, що шкода. У цьому разі громадянин сам погоджується на обмеження та розглядає таку владу як таку, що захищає та допомагає [9]. При цьому ми переконані, що сьогодні більшість країн, у тому числі країні ліберального спрямування, використовує таку модель патерналізму для того, щоб легітимізувати власну владу та дещо зменшити рівень реальної допомоги (а отже, і витрат). Оскільки патерналізм виступає цінністю для частини населення, яка, демонструючи лояльність державі, розраховує на прояв державної патерналістської турботи, «захист» якраз і демонструє цю турботу. На нашу думку, остання практика є поширеною і серед інших держав пострадянського простору через те, що у цих країнах економічна боротьба (і процеси політичних трансформацій) спрямовані на отримання доступу до ресурсів. У цьому

контексті ресурси держави (державну підтримку) також можна розглядати як прояв патерналізму. Отже, має місце конкуренція між населенням та великими суб'єктами економічної діяльності (олігархами) за доступ до ресурсу державного патерналізму. Обмежені можливості більшості країн пострадянського простору не можуть забезпечити одночасно вимоги населення в економічній підтримці та запити представників бізнесу, внаслідок чого населення дістається «захисту від зовнішніх загроз».

У ході реалізованих реформ більшість пострадянських держав скоротила фінансові витрати безпосередньо на соціальні потреби населення. Згідно з концепцією ринкової економіки, держави під час перерозподілу національного доходу стали передавати основні потоки державної фінансової підтримки на розвиток економіки у цілому. При цьому, наявна здебільшого корупція трансформувала таку форму державної підтримки в персоналізований патерналізм (вибіркову підтримку окремих осіб, підприємств). Більше того, частина населення виявляється не готовою до сучасних (ринкових) форм державної підтримки, які здебільшого набувають характер партнерських взаємин.

Примітний той факт, що більшість пострадянських держав, применшивши свою соціально-патерналістську функцію, продовжує зберігати контрольно-регламентуючі функції, здійснюючи свою діяльність через відносини панування і підпорядкування. Єдиним механізмом збереження такого положення (поряд із диктатурою) ми розглядаємо патерналістські очікування населення. Іншими словами, якщо в соціалістичній державі демонстрація державної турботи була первинною підставою для підпорядкування народу, то умовах пострадянських трансформацій – підпорядкування є підставою (або обов'язковою умовою) для прояву державного патерналізму. По суті, ми маємо справу з перевернутою логікою патерналізму як такого. Останнє твердження випливає із самого визначення патерналізму. Так, «патерналізм» (від лат. *paternitas* – батьківство) – система, принципи і практика державного управління, побудованого за парадигмі виховання і контролю батька над дітьми в патріархальній сім'ї. У випадку з описаних нами проявами має місце не стільки «виховання», скільки «підлаштування» під декларовані державою принципи і практики. Не наголошуючи, що така модель хибна, вона є більш диференціюючою та вимагає постійної «демонстрації лояльності» з боку населення (тобто «поліпшення норми лояльності»). За радянських часів визначалася певна поведінкова норма, яка, власне, визначала межі, в яких поведінка людини вважалася «лояльною». В умовах сучасних змін дотримання певної норми вже не гарантує «уваги з боку патрона» (а відповідно, не гарантує отримання допомоги).

Слід зазначити, що будь-які держави (у тому числі ліберального спрямування) орієнтовані на домінування і регламентацію суспільних процесів. При цьому в основі такого домінування лежить не патерналізм, а економічна вигода громадян. Держава, будучи соціальним інститутом, має можливість одноосібно встановлювати обсяг правил, норм і вимог, у тому числі щодо прав і свобод людини, який дає йому змогу тією чи іншою мірою контролювати населення. При цьому основою підпорядкування виступає не «вдячність» державі за підтримку (як за радянських часів), а нормативно-правова система, що забезпечує умови для реалізації індивідуальних інтересів громадян.

Висновки. Для збереження добровільності підпорядкування населення, на нашу думку, існування патерналізму є принципово необхідним за умов будь-якої полі-

тичної системі та моделі державного устрою. Оскільки, згідно з визначенням, головне завдання пастиря полягає у тому, щоб забезпечити безпеку і збереження пастви, його постійний контроль може простягатися на всю паству в цілому, так і на кожного з неї окремо. Іншими словами, базова функція держави – захист громадян – є важливим елементом патерналізму навіть для ліберального суспільства. При цьому модель патерналізму визначається економічними можливостями держави, політичною системою та цивілізаційним архетипом населення.

Відносно ефективного моделі патерналізму була до останніх часів у низці європейських країн. Особливо у межах «шведської моделі соціалізму», що заснована на державному патерналізмі та централізованому регулюванні змішаної економіки [10]. Проте патерналізм у формі «захисника», на нашу думку, у зазначених країнах реалізується дещо гірше. Це пов'язано із погіршенням фактичного захисту своїх громадян (зокрема, від проявів тероризму). Однак потенційно це може поставити під сумнів існування останнього елемента патерналізму в ліберальній моделі держави. Останнє значною мірою характерно й для низки пострадянських держав. Так, низка держав навіть факт захисту прав та інтересів громадян розглядає диференційовано, залежності від продемонстрованої тією чи іншою групою населення лояльності існуючій державній еліті. Слід зазначити, що дане питання частково пов'язане зі спробами створення повноцінних націй у знов сформованих державах. Однак за ймовірної політичної доцільності останнє виходить за адекватні межі державного патерналізму.

Слід відзначити важливість зв'язку проявів патерналізму із цивілізаційним архетипом (або принаймні національним характером). Як стверджують окремі білоруські дослідники, «ринковий соціалізм» (авт. як їх національна модель патерналістської економіки) вміщує риси білоруського національного характеру, оснований на егалітаризмі та колективізмі, та виступає проти західних цінностей матеріалізму, індивідуалізму та егоцентризму [5]. Попри дискусійність окремих тверджень варто зазначити, що процес вибору орієнтації на модель патерналізму пов'язаний із процесом соціалізації особистості (через що, власне, у мешканців пострадянських країн високий рівень орієнтації на радянську модель патерналізму).

Розглядаючи можливий архетип сучасної людини, яка народжена (виховується) в державах на пострадянському просторі, слід відзначити, що як національна ідея (національноутворююча) в аналізованих державах використовується боротьба за свободу і прагнення перемоги у цій битві. Однак у цьому контексті нам бачиться кілька парадоксів.

Перший пов'язаний із тим, що основним джерелом «несвободи» й є національна держава. Навіть проявляючи патерналістську турботу про громадян (і, відповідно, чекаючи лояльності від них), вона тим самим позбавляє населення свободи (інколи економічної, інколи інформаційної тощо). Отже, у низці пострадянських держав боротьба з державним патерналізмом розглядається як національна ідея «визволення» (звільнення від допомоги держави).

Другий парадокс пов'язаний із тим, що під час «боротьби за свободу» (з державним патерналізмом) окремі групи населення різною мірою беруть участь у цій боротьбі. Основною метою причетності «до борців» при цьому ці люди часто розглядають отримання доступу до обмежених ресурсів держави (власне до патерналістської допомоги).

Очевидно, що низка парадоксів дає змогу говорити про появу нової форми державного патерналізму. Про існування моделей нового патерналізму дискусія ведеться значною кількістю науковців. Так, низка авторів вважає, що поведінкою економіка виступає теоретичною базою нового патерналізму, який являє собою цілісну концепцію і певний етап розвитку людської цивілізації. Такий патерналізм характеризується виконанням державою функції з формування та впровадження нормативних (оціночних) стандартів поведінки економічних агентів. У цілому погоджуючись з авторами, слід звернути увагу на те, що такий патерналізм, по суті, є патерналізмом очікувань (декларацій) і має відносно мало спільного з класичним визначенням патерналізму (піклування). Однак у більшості пострадянських країн ще не сформовано нової економіки, а відповідно, використання лише непрямих методів регулювання не виправдано. Отже, у процесі розподілу ресурсів повністю уникнути патерналістських проявів, на нашу думку, не вдасться.

Для країн пострадянського простору, повна відмова від патерналізму бачиться нам цілком недоцільною. Передусім така недоцільність продиктована відсутністю реальної готовності до самоуправління і самостійного прийняття рішень значною часткою населення, відсутністю ефективного громадянського суспільства, громадянським інфантізмом та суттєвими вадами структури економіки (величезний розрив прибутковості різних секторів економіки).

Сучасний етап трансформації патерналізму в більшості пострадянських держав може бути названий «вірою в патерналізм». Фактично очікування проявів патерналізму забезпечують легітимність державної влади. Фактична реалізація проявів стикається з проблемою відсутності політичних та економічних ресурсів держави (у тому числі з високим рівнем корупції). Все це відбувається в умовах патерналістських орієнтацій значної частини населення. При цьому обмежені ресурси національних економік можуть забезпечити більшою мірою демонстрацію патерналізму на прикладі окремої соціальної групи, що виступає, як правило, локомотивом соціальних трансформацій. Радянський ментальний спадок зумовлює для частини населення привабливість патерналізму як форми взаємодії індивіда і держави. Для підтримки привабливості такої форми взаємодії для молодого покоління окремі прояви патерналізму використовуються державами як «демонстративна турбота». Однак така модель не стільки легітимізує добровільне підпорядкування особистості державі, скільки формує соціальні очікування, однією з умов досягнення яких є добровільність підпорядкування державі.

Список використаних джерел:

1. Кара-Мурза С.Г. Советская цивилизация. Москва: Алгоритм-Книга, 2011. 1198 с.
2. Ансар П. Современная социология. Социологические исследования. 1996. № 9. С. 135–145
3. Геташвили М.А. Патернализм и клиентелизм – взаимообусловленность понятий. Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. 2014. № 11(70). С. 398–400.
4. Капелюшников Р.А. Поведенческая экономика и новый патернализм: препринт WP3/2013/03; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2013. 76 с. (Серия WP3 «Проблемы рынка труда»). 150 экз.

5. Hervouet, R., & Kurilo, A. (2016). The Heritage of Soviet Paternalism in the Belarusian Countryside: The Moralization and Folklorization of the Social World Эрвует Р., Курило А. Наследие советского патернализма в белорусской деревне: морализация и фольклоризация социального мира. Мир России. № 25(4). С. 30–51. URL: <https://mirros.hse.ru/article/view/4885>.
6. Karbalévitch V. (2012) Le Satrape de Biélorussie. Alexandre Loukachenko, Dernier Tyran d'Europe, Paris: François Bourin Editeur.
7. Лубский А.В., Лубский Р.А. Этатизм и патернализм как культурные маркеры цивилизационной идентичности в России. Гуманитарий Юга России. 2013. № 3. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/etatizm-i-paternalizm-kak-kulturnye-markery-tsvivilizatsionnoy-identichnosti-v-gossii> (дата обращения: 17.01.2018).
8. Геташвили М.А. Патернализм как институт социализации личности. XVIII Международная конференция памяти проф. Л.Н. Когана «Культура, личность, общество в современном мире: Методология, опыт эмпирического исследования» (Екатеринбург, 19–20 марта 2015 г.). Екатеринбург: УрФУ, 2015. С. 1865–1873.
9. Захарова О.В. Официальный дискурс прав человека в посткоммунистической России: от либерализма к патернализму. Общественные науки и современность. 2016. № 2. С. 82–93.
10. Чернов А.В. Патернализм и принцип социальной справедливости как атрибуты социального государства. Управление. 2014. № 4(50). С. 38–41.

Аннотация. В статье рассматривается вопрос трансформации патернализма в современных обществах, в первую очередь постсоветских государствах. Основными методами исследования являются дедукция, логический анализ, теоретическое моделирование. Отмечается, что проявления патернализма в государствах постсоветского пространства существенно изменились, при том, что граждане этих государств ориентированы на патерналистскую заботу со стороны государства. Советский принцип «патернализм за лояльность» трансформировался в принцип «ожидания лояльности».

Ключевые слова: патернализм, помощь, легитимность, лояльность, ресурсы.

Summary. The article discusses the issue of transformation of paternalism in modern societies, primarily the post-Soviet States. The main methods of research is deduction, logical analysis, theoretical modeling. It is noted that the manifestations of paternalism in post-Soviet States has changed significantly, despite the fact that the citizens of these States focused on the paternalistic concern of the state. The Soviet principle of "paternalism loyalty" was transformed into the principle of "expectations of loyalty".

Key words: paternalism, help, legitimacy, loyalty and resources.